

הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות

שמואל אבן

מאמר זה מציג נתונים דמוגרפיים עדכניים של ישראל ומצביע על משמעותם. כמה מהם קשורים למגפת הקורונה, שהתבטאה עד כה ב"תמותה עודפת" ובצמצום העלייה לישראל. אפילו אם מדובר בתופעה חולפת, משבר הקורונה הבליט את ההרכב המגזרי של אוכלוסיית ישראל, בעוד המשבר הפוליטי, שהחל עוד קודם, מבליט גם את הפלגנות באוכלוסייה היהודית הלא־חרדית (כ־62 אחוזים מהאוכלוסייה). במבט רב־שנתי – נמשך הגידול המהיר של אוכלוסיות החברה החרדית והערבית (בייחוד תת־המגזר הבדואי) שהזדהותן עם המדינה מסויגת, השתתפותן בכוח העבודה נמוכה והיקף גיוסן לשירות צבאי מצומצם. מה זה אומר לגבי עתידה של ישראל כמדינה יהודית, דמוקרטית, מפותחת וצומחת בעשורים הבאים, ומה ניתן לעשות בקשר לזה? מאחר שהדמוגרפיה הפלסטינית בארץ ישראל שזורה בזו היהודית, מהם הנתונים והתחזיות הדמוגרפיות המשולבות לעשורים הבאים ומה המשמעויות שלהם?

מילות מפתח: דמוגרפיה, ביטחון לאומי, תחזית, מדינה יהודית, חרדים, פלסטינים

מבוא

מטרת מאמר זה להציג נתונים עיקריים על הדמוגרפיה של מדינת ישראל בפתח העשור החדש ולנתח את המשמעויות הלאומיות שלהם – ובייחוד את השפעתם על זהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ועל דמותה כמדינה ליברלית ומפותחת. המאמר כולל שני חלקים: בחלק ראשון – תיאור עיקרי תמונת המצב הדמוגרפית על סמך נתונים כמותיים נבחרים, לרבות השלכות מגפת הקורונה על הדמוגרפיה, תחזית הלמ"ס עד 2065 ונתונים על הדמוגרפיה הפלסטינית. בחלק השני – הצגת משמעויות באמצעות שתי סוגיות: האתגר הדמוגרפי הפנימי והשפעתו על צביונה של ישראל כמדינה דמוקרטית, ליברלית ומפותחת; והאתגר הדמוגרפי המדיני בהיותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית. סוגיות אלה העסיקו חוקרי דמוגרפיה גם בעבר (למשל, ביסטרוב וסופר, 2010).

דמוגרפיה היא תחום ידע העוסק באיסוף ובמחקר מאפיינים של אוכלוסיות. נתונים דמוגרפיים מקבלים את משמעותם או מהווים משתני מדיניות בתוך הקשר, רזולוציה וקבועי זמן מסוימים, בהתאם לצרכים מסוימים ומנקודות מבט של אנשים מסוימים. הבחירה להציג נתונים מסוימים ולא אחרים מתוך מגוון הנתונים הדמוגרפיים היא אמירה בפני עצמה. למשל, העמדת נתונים בקטגוריה של "יהודים ואחרים לא־יהודים" (ראו תחזית למ"ס, 2018א). ההגדרות הדמוגרפיות של קבוצות אוכלוסייה משמשות גם לצרכים פוליטיים ומדיניים. לדוגמה: במסגרת המאבק הערבי בישראל וטענת "זכות השיבה", זכו הפליטים הפלסטינים להגדרה דמוגרפית ייחודית ומרחיבה שהוכרה על ידי האו"ם, המקנה להם, לצאצאיהם ולצאצאיהם צאצאיהם לדורות מעמד של פליטים, וזאת בשונה ממעמדם של פליטים אחרים בעולם כגון פליטי המלחמה הנמשכת בסוריה. נתוני הדמוגרפיה וההון האנושי של ישראל, כמו גם של מדינות אחרות, הם ממאפייני דמותה של המדינה. ישראל נוהגת להשוות עצמה למדינות המפותחות גם בתחום זה. הדמוגרפיה היא אחד מהיסודות שעליהם ניצב הביטחון הלאומי והקשר בין תחומים אלה הוא מגוון. מקורה של אוכלוסיית המדינה הוא ריבוי טבעי והגירה, מהאוכלוסייה נגזר ההון האנושי, וממנו כוח העבודה למגזר האזרחי וחיללים לצבא. תפיסת הביטחון של ישראל, עוד מימי בן־גוריון, עוצבה על בסיס פתרונות שמניחים נחיתות דמוגרפית כמותית, אך יתרון איכותי אנושי של ישראל מול הערבים. גם פריסת האוכלוסייה – ההתיישבות – נחשבה כחלק מתפיסת הביטחון. להרכב האוכלוסייה מבחינה מגזרית השפעה על מידת הלכידות הלאומית. במדינות שונות כמו לבנון ועיראק, ההתפלגות העדתית היא גורם מערער יציבות. בישראל ישנם מגזרים שאינם מזדהים עם המדינה הציונית ואינם נוטלים חלק בשירות הצבאי. האם גם בישראל טמון זרע של אי־יציבות לטווח ארוך?

אחד המקורות החשובים לנתונים הדמוגרפיים הוא מפקד אוכלוסין. המפקד משמש עוגן לאומדנים שיופקו בשנים שאחריו, תוך הסתייעות בסקרים. המפקד האחרון בוצע בישראל בשנת 2008. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) נערכת לבצע את מפקד האוכלוסין הבא של מדינת ישראל – "מפקד האוכלוסין והדיוור 2022" – שמטרתו לקבל תמונה מלאה ומהימנה של אוכלוסיית המדינה ומאפייניה, ובכלל זה נתונים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים בכל יישוב בארץ (למ"ס, 2019) (בגלל מגפת הקורונה נגרם עיכוב של מספר חודשים בביצוע המפקד).

להרכב האוכלוסייה מבחינה מגזרית השפעה על מידת הלכידות הלאומית. במדינות שונות כמו לבנון ועיראק, ההתפלגות העדתית היא גורם מערער יציבות. בישראל ישנם מגזרים שאינם מזדהים עם המדינה הציונית ואינם נוטלים חלק בשירות הצבאי. האם גם בישראל טמון זרע של אי־יציבות לטווח ארוך?

חלק א: עיקרי תמונת המצב הדמוגרפית והתחזית

גודלה של אוכלוסיית ישראל והרכבה בשנת 2020

שנת 2020, שנת סיום העשור, תיזכר כשנה שבה פרצה מגפת הקורונה, ויש לכך ביטוי גם בנתונים הדמוגרפיים. בסוף שנת 2020 מנתה אוכלוסיית ישראל 9.293 מיליון תושבים (השוואה לשנים קודמות ראו בלוח 1). נתונים אלה כוללים את תושבי מזרח ירושלים ואינם כוללים את אוכלוסיית העובדים הזרים, שמנתה בסוף 2019 כ־167 אלף נפש (למ"ס, 2020ח).

במהלך שנת 2020 לבדה גדלה אוכלוסיית ישראל ב־1.67 אחוזים בלבד, לעומת 1.93 אחוזים בשנת 2019, או ב־1.9 אחוזים בקצב שנתי בעשר השנים האחרונות (למ"ס, 2020א). הסיבה העיקרית לכך היא מגפת הקורונה, שהביאה לירידה זמנית במספר העולים לישראל ולעלייה בתמותה, בעיקר של אוכלוסייה מבוגרת. יצוין כי קצב גידול האוכלוסייה בישראל הוא הגבוה מבין המדינות המפותחות, הודות לרמת הפריון

ילודה ותמותה בשנת 2020 – בצל הקורונה

לפי נתוני הלמ"ס (2020ח), בשנת 2020 נולדו בישראל 176 אלף תינוקות (177 אלף בשנת 2019): 73.8 אחוזים מהתינוקות נולדו לאימהות יהודיות, 23.4 אחוזים לערביות ו-2.8 אחוזים לאחרות. השפעות מגפת הקורונה על הילודה בישראל יתבהרו רק במהלך 2021. בתחילת פברואר 2021 אמר פרופ' רוני מימון, מנהל חטיבת נשים ויולדות במרכז הרפואי שמיר (אסף הרופא) ויו"ר האיגוד הישראלי למיילדות וגinekולוגיה, כי "בשלב ראשון יש ירידה במספר הלידות ביחס לשנים קודמות; כנראה שהדבר מושפע מחששות, תנאים כלכליים ועוד. אנחנו ממש לא בבייבי בום, יותר בבייבי דפציט" (בחור ניר, 2021). בשנת 2020 נפטרו בישראל 48,688 בני אדם. נתון זה חריג ומשקף גידול של 2,710 במספר הנפטרים לעומת שנת 2019. לשם השוואה, ההפרש במספר הנפטרים בין שנת 2019 לשנת 2018 היה 1,450, בשנת 2018 היו פחות 65 נפטרים מאשר בשנת 2017, ובין שנת 2016 לשנת 2017 היה גידול של 625 נפטרים בסך הכול (למ"ס, 2021ב). יצוין שהאומדן הראשוני של הלמ"ס היה 50 אלף נפטרים בשנת 2020 (למ"ס, 2020ח), אך גם הנתון המתוקן הוא עדיין גבוה ומשקף "עודף תמותה".

עוד בעניין זה, לפי הודעת הלמ"ס (2020) המתייחסת למגפה בחודשים מארס-אוקטובר 2020, שיעור הפטירה בתקופה זו היה גבוה ב-9 אחוזים (2,586 נפטרים) מהשיעור בחודשים המקבילים בשנת 2019, ובאוגוסט-אוקטובר 2020 נפטרו 2,207 אנשים יותר מאשר בתקופה המקבילה בשנת 2019. לפי משרד הבריאות, מספר הנפטרים מקורונה בישראל הגיע ב-31 בדצמבר 2020 ל-3,347, ונכון לסוף מארס 2021 נמנו כבר למעלה מ-6,200 נפטרים (משרד הבריאות, 2021). לדעת הלמ"ס, בתקופת מגפת הקורונה "עודף תמותה" הוא מדד מקיף ואמין יותר מהנתונים על התמותה הישירה. מדידת עודף התמותה מאפשרת להעריך את היקף התמותה מעבר לתמותה הידועה מהקורונה, ולכלול נתונים שיכולים לנבוע למשל מפטירות מהגניף שלא אובחנו בשל טעות, או לכלול תמותה מסיבות אחרות שהושפעו בעקיפין מהמשבר, למשל בשל פנייה מאוחרת לטיפול או הימנעות מפנייה לקבלת טיפול רפואי בשל חשש מהידבקות. מדד זה איכותי יותר גם לשם השוואה בין מדינות, בשל הבדלים ביניהן במדיניות הבדיקות והאבחון (למ"ס, 2020). המשגה זו נראית בעלת חשיבות רבה. עם זאת, חשוב לחקור ולבודד את עודף התמותה העקיף שמקורו בצעדי המנע,

הגבוהה בישראל של 3.1 ילדים לאישה, לעומת 1.7 ילדים לאישה במדינות המפותחות (קסיר (קלינר), 2020).

לוח 1: אוכלוסיית ישראל (באלפים)

שנה	יהודים	יהודים ואחרים	ערבים (כולל מז' ירושלים)	סך אוכלוסייה
1995	4,522.3	4,607.4	1,004.9	5,612.3
2000	4,955.4	5,180.6	1,188.7	6,369.3
2005	5,313.8	5,613.6	1,377.1	6,990.7
2010	5,802.9	6,121.3	1,573.8	7,695.1
2011	5,803.9	6,122.3	1,574.8	7,697.1
2012	5,804.9	6,123.3	1,575.8	7,699.1
2013	5,805.9	6,124.3	1,576.8	7,701.1
2014	6,216.9	6,576.4	1,720.2	8,296.6
2015	6,334.5	6,705.6	1,757.8	8,463.4
2016	6,446.1	6,831.3	1,797.3	8,628.6
2017	6,554.5	6,959.8	1,838.2	8,798.0
2018	6,664.3	7,089.2	1,878.4	8,967.6
2019	6,773.2	7,221.4	1,919.0	9,140.4
2020	6,870.9	7,335.7	1,957.6	9,293.3
גידול בעשור האחרון	18.4%	19.8%	24.4%	20.8%

מקור: למ"ס, מאגרי מידע, גדלה ב-8 במארס 2021.

הרכב האוכלוסייה בישראל נכון לסוף 2020 כולל: 6.87 מיליון יהודים – 73.9 אחוזים מהאוכלוסייה (לעומת 75.6 אחוזים יהודים במפקד 2008), 1.96 מיליון ערבים (מוסלמים, דרוזים, נוצרים ערבים) – 21.1 אחוזים מהאוכלוסייה (לעומת 20.2 אחוזים במפקד 2008) ו-465 אלף "אחרים" – 5.0 אחוזים מהאוכלוסייה, לעומת 4.2 אחוזים במפקד 2008 (למ"ס, 2020ה; 2020ז). ה"אחרים" הם פרטים באוכלוסייה שאינם מסווגים לפי דת במרשם האוכלוסין (לרוב צאצאי העם היהודי שאינם בני אם יהודיה, בעיקר מיוצאי ברית המועצות לשעבר) ונוצרים לא-ערבים. חלקם באוכלוסייה עולה הודות לעלייה לישראל.

לוח 1 מציג את נתוני האוכלוסייה של ישראל בשנים 1995-2020, עם פירוט של העשור האחרון. ניתן לראות שהאוכלוסייה היהודית גדלה בקצב נמוך ביחס לכלל האוכלוסייה, מה שהקטין את חלקה היחסי בסך האוכלוסייה (ראו בלוח 2).

את אורח חייהם חילוני, כ־25 אחוזים — מסורתי, כ־16 אחוזים — דתי מאוד ודתי ו־14 אחוזים — חרדי (למ"ס, 2018ד). כלומר, בשנת 2016 היוותה קבוצת היהודים הלא־חרדים 86 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית, או 64.2 אחוזים מכלל האוכלוסייה בישראל. קבוצת החילונים נכון לסקר היא הגדולה ביותר במגזר היהודי, אך אין לה רוב מוחלט.

לוח 2: שיעור היהודים באוכלוסיית ישראל (1995-2020)

שנה	אחוזים
1995	80.6
2000	77.8
2005	76.0
2010	75.4
2015	74.8
2020	73.9

מקור: עיבוד נתונים ממאגר למ"ס (2021א)

החרדים — קבוצה זו היא המשתנה המשמעותי ביותר במאמר זה, כמו גם בתחזית למ"ס. מדובר במגזר המורכב מתת־מגזרים ואשר גדל במהירות רבה, אולם קשה לדעת כמה הוא מונה. האינדיקציות לגודל אוכלוסייה החרדית מתבססות בעיקר על סקרים (למ"ס, 2018ד). אינדיקציות נוספות לגידולו של מגזר זה יכולות להתקבל מגידול במספר התלמידים במוסדות חרדיים ומגידול האוכלוסייה ביישובים חרדיים.

המגזר החרדי אמור היה להגיע ל־1.175 מיליון נפש בשנת 2020 — לפי תחזית למ"ס (2018א) ("חלופה בינונית") ובהנחה של גידול אוכלוסייה בשיעור של 4.4 אחוזים בשנה, שאותו מניחה למ"ס לאור נתוני פריון ופטירות. נתון זה מהווה 12.6 אחוזים מסך האוכלוסייה במדינה ו־17.1 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בשנת 2020. עם זאת, כאמור לעיל, לפי סקר משנת 2016, 14 אחוזים מהנשאלים היהודים מסרו שהם חרדים. אם הנתון האחרון מייצג את שיעור החרדים באוכלוסייה היהודית בסוף שנת 2016, הרי ב־2016 מנו החרדים 902 אלף נפש ובשנת 2020 מנו 1.07 מיליון נפש בלבד. נתון זה מהווה 11.5 אחוזים מסך אוכלוסיית ישראל ו־15.6 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית.

גידול אוכלוסייה של 4.4 אחוזים בשנה (24 אחוזים בחמש השנים האחרונות) הוא חריג בעולם ומתאפשר הודות לפריון גבוה במיוחד — 6.6 ילדים לאישה חרדית לעומת 2.1 בקרב נשים חילוניות (למ"ס, 2020ד). על כן,

כדי למנוע מצב שבו הנזק מצעדי המנע גדול מזה של המגפה.

מאזן ההגירה הבינלאומית לישראל בשנת 2020 — נוכח הקורונה

מאזן זה הוא המרכיב השני בקביעת גידול האוכלוסייה לאחר הריבוי הטבעי, שהוא ילודה פחות תמותה. ב־2020 נכנסו לישראל 30,300 אנשים כתושבים, ונגרעו ממרשם התושבים כ־6,000 ישראלים השוהים בחו"ל מעל שנה. כלומר, מאזן ההגירה (הבינלאומית) משקף תוספת של כ־24,300 נפש לאוכלוסייה בישראל, מהם 8,200 יהודים, 2,500 ערבים ו־13,600 "אחרים". רק שליש ממאזן ההגירה החיובי לישראל מוגדרים כיהודים, ורוב העלייה היא של "אחרים" (למ"ס, 2020ח).

לפי הלמ"ס (2020ח), מבין הנכנסים לישראל ב־2020, כ־20 אלף היו במעמד של עולים, לעומת כ־34 אלף עולים בשנת 2019. הגורם לירידה החריפה בעלייה טמון בצמצום התנועה האווירית, במסגרת ההתמודדות עם משבר הקורונה. המדינות העיקריות שמהן הגיעו העולים: רוסיה (38.1 אחוזים), אוקראינה (15.8 אחוזים), צרפת (11.0 אחוזים) וארצות הברית (10.7 אחוזים).

היהודים בישראל

הפרופיל הדתי הוא אחד גורמים המובילים בקביעה של קבוצת השייכות של אדם וזה בולט בישראל, המגדירה עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית. הגדרת יהודי לפי ההלכה היא זו שקובעת את גודלה של אוכלוסיית היהודים בישראל גם מנקודת המבט של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אדם שהוא נצר למשפחה יהודית, שאביו יהודי ואימו נוצרייה, עשוי לטעון ולחוש שהוא יהודי בהגדרתו העצמית, אך הלמ"ס לא תכליל אותו בקבוצת אוכלוסיית היהודים אלא בקבוצה המכונה "אחרים". לעומת זאת, יהודי דתי המגדיר את עצמו חרדי בסקר ייכלל בקבוצת האוכלוסייה החרדית מבחינה סטטיסטית (למ"ס, 2018ד). יצוין כי אין הגדרה רשמית למושג חרדי. החלוקה לקבוצות שעושה הלמ"ס בתחזית הרב־שנתית, בין קבוצת היהודים הלא־חרדים וה"אחרים" ובין קבוצת החרדים, משקפת נקודת מבט מסוימת על החברה הישראלית. שיעור היהודים באוכלוסייה הכללית נמצא במגמת ירידה בשל שיעור ריבוי גבוה יותר של האוכלוסייה הערבית (ראו לוח 2).

מאגרי הנתונים של הלמ"ס אינם מספקים נתונים רב־שנתיים מפורטים על הרכב האוכלוסייה בחתך דתי. הנתונים מסופקים מסקרים באופן מזדמן. לפי סקר הלמ"ס מסוף 2016 (פורסם ביוני 2018 — המעודכן ביותר הקיים) — בקרב היהודים, כ־45 אחוזים הגדירו

חברתיים המקשים את שילובה במשק הישראלי. מדובר בייחוד בשיעור השתתפות נמוך של נשים נשואות בכוח העבודה מסיבות חברתיות־דתיות, כמו גם בעיסוק של נשים וגברים ערבים במשרות שאינן מחייבות השכלה גבוהה, שהשכר המקובל בהן נמוך.

נכון לרבעון האחרון של 2019 (לפני הקורונה), שיעור השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה עמד על 37.0 אחוזים, לעומת 77.1 אחוזים באוכלוסיית הנשים הכללית, ואילו שיעור השתתפות גברים ערבים עמד על 76.3 אחוזים, לעומת 85.3 אחוזים באוכלוסיית הגברים הכללית. מגמת ירידה חדה בשיעור השתתפות גברים ערבים בכוח העבודה נרשמה עוד לפני מגפת הקורונה, כאשר ברבעון 2 בשנת 2017 עמד שיעור זה על 80.6 אחוזים (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2020). בולטת לחיוב תעסוקת ערבים בתחום הרפואה בישראל, לרבות בתפקידי רופאים ורוקחים. זוהי דוגמה טובה ליכולת השתלבותם במשק הישראלי.

לפי סקר למ"ס מסוף 2016 – בקרב הערבים כ־11 אחוזים הגדירו את אורח חייהם חילוני, כ־57 אחוזים – מסורתיים וכ־31 אחוזים – דתי מאוד ודתי (למ"ס, 2018).

תושבי ישראל המוסלמים הם הקבוצה הגדולה באוכלוסייה הערבית, המהווה חלק מהעם הפלסטיני. נכון לסוף 2020 היא נאמדת בכ־1.673 מיליון נפש, כ־85.6 אחוזים מסך ערביי ישראל, ובכ־18 אחוזים מסך האוכלוסייה בישראל. נתון זה כולל את ערביי מזרח ירושלים המוסלמים, שאינם אזרחי ישראל (ראו בהמשך). מכאן ניתן להסיק שאזרחי ישראל המוסלמים מונים כ־1.3 מיליון נפש [הערת המחבר בהתבסס על למ"ס, 2020].

לוח 3: אזורי המגורים של האוכלוסייה המוסלמית בישראל

מחוז	אחוזים
מחוז הצפון	35.2
מחוז חיפה	13.7
מחוז ירושלים	21.9
מחוז הדרום	17.1
מחוז מרכז	10.9
מחוז תל אביב	1.2
סך הכול	100

מקור: למ"ס, 2020.

שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה המוסלמית בשנת 2019 עמד על 2.3 אחוזים, כמו בשנת 2018. שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה המוסלמית בשני העשורים

המגזר החרדי בולט במשפחות גדולות ובגילים צעירים. אפילו אם שיעור הילודה במגזר יפחת במידה משמעותית בשנים הקרובות, הרכב הגילים הצעיר עדיין מבטיח קצב גידול אוכלוסייה גבוה בשני העשורים הקרובים, בשל מספרן הרב של נשים בגיל הפרייה. אחת המשמעויות הכלכליות הישירות היא מספר רב של נתמכים לכל מפרנס.

המגזר החרדי בולט במשפחות גדולות ובגילים צעירים. אפילו אם שיעור הילודה במגזר יפחת במידה משמעותית בשנים הקרובות, הרכב הגילים הצעיר עדיין מבטיח קצב גידול אוכלוסייה גבוה בשני העשורים הקרובים, בשל מספרן הרב של נשים בגיל הפרייה. אחת המשמעויות הכלכליות הישירות היא מספר רב של נתמכים לכל מפרנס. בבתיים רבים במגזר החרדי מדובר במפרנסת, מאחר שהוא מאופיין בהשתתפות נמוכה יחסית של גברים בכוח העבודה. שיעור השתתפותם של גברים בכוח העבודה (בני 25-64) נאמד בשנת 2018 בכ־49 אחוזים, לעומת 82.3 אחוזים בקרב כלל הגברים בישראל. הודות לתעסוקה של נשים עומד שיעור התעסוקה במגזר החרדי על 61.2 אחוזים, לעומת 78.2 בכלל האוכלוסייה (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2018).

נתונים דמוגרפיים אלה, בשילוב הרצון להתגורר בערים ספציפיות, גוזרים גם צפיפות דיור גבוהה במגזר החרדי. בעיר בני ברק למשל נמנים 26 אלף תושבים לקמ"ר (2017). מדובר באחת הערים הצפופות בעולם, שהצפיפות בה זהה לזו שבמנהטן (דניאלי, 2017). לצפיפות זו הייתה השפעה גם על היקף התחלואה במהלך מגפת הקורונה.

האוכלוסייה הערבית בישראל

האוכלוסייה הערבית מנתה 1.96 מיליון נפש בסוף 2020, כולל מזרח ירושלים (ראו לוח 1). היא אינה בנויה מקשה אחת ואין לראותה כך. למשל, אין דמיון בין העדה הדרוזית ועוצמת זיקתה למדינת ישראל ובין תושבי מזרח ירושלים, שאינם אזרחי ישראל ורשומים גם בלמ"ס הפלסטינית. לחברה הערבית יש מאפיינים

לחברה הערבית יש מאפיינים חברתיים המקשים את שילובה במשק הישראלי. מדובר בייחוד בשיעור השתתפות נמוך של נשים נשואות בכוח העבודה מסיבות חברתיות־דתיות, כמו גם בעיסוק של נשים וגברים ערבים במשרות שאינן מחייבות השכלה גבוהה, שהשכר המקובל בהן נמוך.

התושבים בעיר על 936 אלף נפש, מתוכם 579,400 יהודים ואחרים (61.9 אחוזים) ו-357 אלף ערבים. מתוך הערבים 346 אלף הם מוסלמים, המהווים 36.9 אחוזים מאוכלוסיית העיר וכ-21.1 אחוזים מהמוסלמים בישראל (למ"ס, 2020); זאת לעומת 28 אחוזים מאוכלוסיית העיר בשנת 1990 (קורח וחושן, 2020). הרוב המכריע של ערביי מזרח ירושלים הם במעמד תושבים ללא אזרחות ישראלית.

במהלך 2019 גדלה אוכלוסיית העיר בכ-16,500 תושבים. לאוכלוסייה נוספו כ-21,400 אנשים כתוצאה מריבוי טבעי ועוד כ-3,500 כתוצאה ממאזן הגירה בינלאומית, ואילו 8,400 תושבים נגרעו מאוכלוסיית העיר כתוצאה ממאזן הגירה פנימית שלילי. כלומר, מספר העוזבים את ירושלים ליישובים אחרים בישראל עלה על מספר העוברים אל ירושלים (למ"ס, 2020). בסוף 2020 עמדה אוכלוסיית ירושלים על 952,300 נפש, מתוכם 585,500 יהודים (62 אחוזים) ו-366,800 ערבים (38 אחוזים) (למ"ס, 2021). תחזית אוכלוסייה שבוצעה על בסיס אומדני אוכלוסייה לסוף 1995 (כאשר אוכלוסיית העיר מנתה 591 אלף תושבים) במסגרת התוכנית האסטרטגית לירושלים 2020 ניבאה 947 אלף תושבים בירושלים, מתוכם 589 אלף יהודים (62 אחוזים) ו-358 אלף ערבים (32 אחוזים) (דלה-פרגולה ורבהון, 2003). תחזית כה מדויקת בעיר מורכבת כירושלים מצביעה על מגמות שינוי איתנות ומתמשכות לאורך זמן. לאור האמור לעיל, מצבה הדמוגרפי של בירת ישראל כולל מגמת התחרדות של העיר, מאזן הגירה שלילי, לרבות של חרדים, ומשקל גבוה של תושבים ערבים שאינם אזרחי ישראל.

תחזית הלמ"ס לטווח הארוך (2065)

במאי 2018 פרסמה הלמ"ס תחזית דמוגרפית עד שנת 2065, הכוללת שלוש חלופות. לאור המידע הקיים מאז, נראה שתחזית זו רלוונטית גם כיום. במאמר זה נתייחס לחלופת הביניים, שנחשבת גם לסבירה ביותר. התחזית מעניינת בפרט בהקשר לגידול הצפוי באוכלוסייה החרדית. לפי הנחות החלופה הבינונית, בשנים 2015-2065 ירד שיעור הגידול השנתי של כלל האוכלוסייה מ-1.9 ל-1.6 אחוזים. בקבוצת היהודים וה"אחרים" (ללא חרדים) ירד שיעור הגידול מ-1.4 ל-0.6 אחוזים בלבד; בקבוצת החרדים ירד שיעור הגידול מ-4.4 ל-3.4 אחוזים; ובקבוצת הערבים ירד שיעור הגידול מ-2.2 ל-1.0 אחוז (למ"ס, 2018).

לפי חלופה זו צפוי גידול מהיר וחד בחלקו של המגזר החרדי באוכלוסייה. לאחר מחצית המאה, בשנת 2055, יהוו החרדים 26.7 אחוזים מהאוכלוסייה

האחרונים נמצא במגמת ירידה מ-3.8 ל-2.3 אחוזים, אך הוא עדיין גבוה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית והנוצרית. בשנת 2019 היה שיעור הגידול של האוכלוסייה היהודית 1.6 אחוזים, של האוכלוסייה הנוצרית 1.6 אחוזים ושל אוכלוסייה הדרוזית — 1.3 אחוזים (למ"ס, 2020).

הירידה בשיעור גידול האוכלוסייה הממוצע בחברה המוסלמית נובעת מירידה בשיעור הפרייה הכולל באוכלוסייה המוסלמית מאז שנת 2001. בשנת 2019 הגיע הפרייה ל-3.16 ילדים לאישה, קרוב לפרייה של נשים יהודיות (3.09). עם זאת, האוכלוסייה המוסלמית עדיין צעירה יותר ונשים מוסלמיות נישאות בגיל 22.6 שנים בממוצע, לעומת 25.7 שנים אצל נשים יהודיות. נתונים אלה גוזרים שיעור גידול אוכלוסייה גבוה יותר בחברה הערבית. לצד זאת יצוין כי תוחלת החיים במגזר הערבי עדיין נמוכה מזו שבמגזר היהודי. עוד יצוין שגודל משק הבית הממוצע באוכלוסייה המוסלמית נאמד ב-4.62 נפשות, לעומת 3.05 נפשות בחברה היהודית ו-3.03 נפשות בחברה הנוצרית (למ"ס, 2020).

אוכלוסיית הבדואים נכללת כחלק מהאוכלוסייה הערבית הכוללת, כמו גם האוכלוסייה הערבית המוסלמית. הבדואים מתגוררים בצפון, במרכז ובעיקר בנגב (מחוז הדרום). הלמ"ס אינה מספקת נתונים אמיינים על כלל אוכלוסייה זו. בהערכה גסה מדובר בכ-370 אלף נפש, שהם 4 אחוזים מאוכלוסיית ישראל. התמונה במחוז הדרום ברורה יותר. מקובל להתייחס לאוכלוסייה המוסלמית המתגוררת במחוז הדרום כאל בדואית (אוניברסיטת בן-גוריון, 2021). אומדן מספרם נכון לינואר 2021 הוא 279 אלף נפש, כ-14.3 אחוזים מכלל אוכלוסיית ערביי ישראל. קצב גידולה של אוכלוסייה זו עומד על 3.4 אחוזים לשנה בממוצע בעשור האחרון (על סמך נתוני אוניברסיטת בן-גוריון, 2021). שיעור הפרייה של אוכלוסייה זו עומד על 5.28 ילדים לאישה, לעומת פרייה נמוך אצל מוסלמיות במחוז הצפון — 2.51 ילדים לאישה, ובמחוז חיפה — 2.54 ילדים לאישה (למ"ס, 2020).

אוכלוסיית המגזר הערבי-לא-מוסלמי מהווה כ-14 אחוזים מערביי ישראל. היא כוללת 145 אלף דרוזים (למ"ס, 2020) ו-139 אלף ערבים נוצרים, שהם 77 אחוזים מאוכלוסיית הנוצרים בישראל (למ"ס, 2020). **הצ'רקסים** הם מקרה מיוחד — מוסלמים סונים שאינם ערבים בלאומיותם ומונים כ-5,000 נפש בלבד (משרד הביטחון, 2021).

הדמוגרפיה של ירושלים

ירושלים, בירת ישראל, היא העיר הגדולה במדינה מבחינת אוכלוסייה. נכון לסוף שנת 2019 עמד מספר

הנחיות פוליטיות. נתונים נבחנו גם על ידי גורמים בינלאומיים (הכנסת, 2018). עם זאת יש הסבורים שהפלסטינים מגזימים בנתונים הדמוגרפיים מסיבות פוליטיות, בהם השגריר (בדימוס) יורם אטינגר (לנדסמן, 2018). המנהל האזרחי אינו מקבל את הערכותיו, אבל גם לא מציג מחקרי עומק מטעמו.

לפי אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפלסטינית, נכון לסוף שנת 2020 היה מספר הפלסטינים בגדה, ברצועת עזה ובמזרח ירושלים 5.1 מיליון נפש, מהם 3.05 מיליון נפש בגדה (כולל מזרח ירושלים) ו-2.05 מיליון ברצועת עזה. עוד דווח כי קצב גידול האוכלוסייה הפלסטינית נכון לשנת 2020 היה 2.5 אחוזים בשנה, מתוך זה 2.2 אחוזים בגדה ו-2.9 אחוזים ברצועה (PCBS, 2021). לפי נתוני מפקד האוכלוסין שפרסמה הלמ"ס הפלסטינית במארכס 2018, כ-98 אחוזים מהפלסטינים הם מוסלמים וכ-1 אחוז הם נוצרים. בגדה וברצועה ישנן 929 אלף משפחות פלסטיניות. מספר הפליטים הפלסטינים החיים בגדה, ברצועה ובמזרח ירושלים עומד על 1.98 מיליון נפש (41.4 אחוזים מהאוכלוסייה). גודלה של משפחה פלסטינית עומד על 5.1 נפשות בממוצע. רצועת עזה היא אחד מהמקומות הצפופים בעולם, ועל כל קמ"ר בה חיים בממוצע 5,200 איש (לעומת 6,777 בהונג קונג ו-7,804 בסינגפור ב-2019), לעומת 509 איש לקמ"ר בגדה המערבית. שיעור האנאלפביתים בקרב הפלסטינים עומד על 4 אחוזים מהאוכלוסייה (אזולאי ולוי, 2018).

לפי המפקד הפלסטיני, 393 אלף פלסטינים חיים בשטחי C (לוי, 2018). שטחים אלה (3,539 קמ"ר) מהווים 61.8 אחוזים מכלל שטחי יהודה ושומרון (שרגאי, 2019).

תחזית המנהל האזרחי

במאי 2018 הציג סגן ראש המנהל האזרחי דאז, אלוף-משנה אורי מנדס, בוועדה בכנסת תחזית לגודל האוכלוסייה הפלסטינית בשנת 2050, שהוכנה על ידי המנהל האזרחי לבקשת הוועדה. לדבריו, במאי 2018 היו ביהודה ושומרון 2.5-2.7 מיליון פלסטינים, קצב גידול האוכלוסייה הפלסטינית ביו"ש הוא 3 אחוזים בשנה והמגמה היא בירידה. לפיכך, לפי תחזית המנהל, בהנחה של גידול ממוצע בשיעור 2.0 אחוזים בשנה, בשנת 2050 יהיו ביו"ש 6 מיליון פלסטינים [הערת המחבר: החישוב מסתכם ב-5.1 מיליון לכל היותר], או 7.2 מיליון לפי גידול שנתי של 2.6 אחוזים [הערת המחבר: כבר כיום מציגה הלמ"ס הפלסטינית שיעור גידול אוכלוסין שנתי של 2.2 אחוזים ביו"ש].

לפי המנהל, ברצועת עזה מרשם האוכלוסין כלל 2.1 מיליון איש (במאי 2018), אבל אין הערכה מבוססת

לאחר מחצית המאה, בשנת 2055, יהיו החרדים 26.7 אחוזים מהאוכלוסייה בישראל, הערבים יהיו 20.4 אחוזים והיהודים הלא-חרדים ואחרים יהיו 52.9 אחוזים (למ"ס, 2018). בניכוי ה"אחרים", חלקם של היהודים הלא-חרדים יהיה נמוך מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה. אם תחזית זו תתממש, פניה של ישראל עומדים להשתנות בעשורים הבאים.

בישראל, הערבים יהיו 20.4 אחוזים והיהודים הלא-חרדים ואחרים יהיו 52.9 אחוזים (למ"ס, 2018). בניכוי ה"אחרים", חלקם של היהודים הלא-חרדים יהיה נמוך מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה. אם תחזית זו תתממש, פניה של ישראל עומדים להשתנות בעשורים הבאים (ראו גם דלה-פרגולה, 2016).

עוד ניתן לראות מלוח 4 שלאחר שנת 2035, שבה יגיע שיעור הערבים באוכלוסייה לשיא, נרשם תהליך של ירידה בחלקה של האוכלוסייה הערבית בסך האוכלוסייה. גם זה נובע מהריבוי הטבעי המהיר של החרדים.

לוח 4: תחזית רב-שנתית (החלופה הבינונית)

שנה	יהודים ואחרים, ללא חרדים	חרדים	סך יהודים, חרדים ואחרים	ערבים (כולל מז' ירושלים)	סך אוכלוסייה
	% מאוכלוסיית ישראל	אחוזים	אחוזים	אחוזים	אלפים
2015	68.0	11.2	79.2	20.8	8,463.4
2020	66.3	12.6	78.9	21.1	9,293.3
2025	64.5	14.3	78.7	21.3	10,188.3
2035	60.6	17.9	78.5	21.5	12,133.4
2045	57.0	22.0	79.0	21.0	14,405.9
2055	52.9	26.9	79.8	20.2	17,022.1
2065	48.4	32.3	80.7	19.3	19,954.0

מקור: למ"ס, תחזית האוכלוסייה 2015-2065 (א2018).

הדמוגרפיה הפלסטינית בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה

הדמוגרפיה היהודית בארץ ישראל הגיאוגרפית שזורה בדמוגרפיה הפלסטינית. להלן תיאור קצר של הדמוגרפיה הפלסטינית בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה. מאז הסכמי הביניים ב-1995 הלמ"ס בישראל אינה עוסקת באוכלוסייה זו, והרשות הפלסטינית מעבירה לה את נתוניה. הדמוגרף פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה טען שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפלסטינית פועלת במקצועיות, הגם שבתחומים מסוימים היא פועלת תחת

שונות, ולשוני זה משמעויות לאומיות, כפי שניתן להסיק מתחזיות למ"ס.

המובילים בישראל בקצב גידול האוכלוסייה הם המגזר החרדי והערבי (בעיקר הבדואי), שהזדהותם עם המדינה הציונית מסויגת, שיעור השתתפותם בכוח העבודה נמוך יחסית לשאר המדינה וגיוסם לשירות הצבאי מועט, אולם השפעתם הפוליטית רבה (בעיקר של החרדים). כפועל יוצא מכך יורד חלקה של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית מסך אוכלוסייה, ובפרט חלקה של הקבוצה החילונית, בשל רמת פרייון נמוכה יחסית לאישה חילונית.

הריבוי הטבעי הגבוה במגזר החרדי הוא העניין העיקרי בתחזיות למ"ס עד 2065. הגידול במגזר זה שומר על גודלו של המרכיב היהודי בדמוגרפיה של מדינת ישראל גם בקצה אופק התחזית. כלומר ישראל תמשיך להיות מדינה יהודית באופן מובהק, כאשר הערבים יישארו כחמישית מהאוכלוסייה והחרדים יהיו כשליש ממנה בשנת 2065. לפיכך השאלה אינה אם מדינת ישראל תישאר יהודית, אלא אם תישאר מדינה דמוקרטית ומפותחת. המגזר החרדי אינו בעל אופי דמוקרטי וכולל נורמות חברתיות שקשה לחילונים (הקבוצה הגדולה ביותר כיום) לקבל אותן, כגון אי-שוויון בנטל השירות בצבא, העדפת קצבאות על פני עבודה אצל גברים לא מעטים במגזר והדרת נשים.

תפיסת העולם וההתנהגות החברתית הסקטוראלית ואף הבדלנית, האופיינית למגזר החרדי, נובעות במידה רבה ממתן עדיפות עליונה לעולם הרוחני החרדי (לימודי תורה) על פני תעסוקה ורכישת "השכלה מכוונת הכנסה" (השכלה שתועיל להשתכרות מעל לממוצע המשק), כמו גם מחשש שהמפגש בין התרבויות, לרבות בשוק בעבודה, יסכן את התרבות החרדית. כך יוצא שבחברה החרדית יש משפחות גדולות ונטל הפרנסה וניהול המשפחה נופל על הנשים. מהסיבות התרבותיות הללו הזיקה בין החברה החרדית למשק הישראלי רופפת.

על אף ירידת חלקה באוכלוסייה, הקבוצה היהודית הלא-חרדית עדיין מהווה כיום רוב מוחלט של 62 אחוזים מהאוכלוסייה. ביכולתה היה למשול במדינה ללא עוררין, אך היא מפולגת בתוך עצמה ומיוצגת על ידי מפלגות רבות המסוכסכות ביניהן גם כאשר הן בקואליציה. זוהי הסיבה העיקרית למבנה הלא-יציב של המערכת הפוליטית בישראל, הבא לידי ביטוי בין היתר בריבוי מערכות בחירות ללא הכרעה בשנים האחרונות. גידול בחלקו של המגזר החרדי באוכלוסייה, כפי שחזו הלמ"ס, יוביל לצמצום חלקה של קבוצת היהודים הלא-חרדים עד שלא תהווה רוב מוחלט בעוד כ-30 שנה.

של מספר התושבים שם. תחזית המנהל לשנת 2050 היא 4.3-4 מיליון פלסטינים ברצועת עזה (הכנסת, 2018). חיבור הנתונים שהציג מנדס מביא לתחזית אוכלוסייה פלסטינית של 10 מיליון איש לפחות בשנת 2050, בשטחי יהודה ושומרון (ללא ירושלים) ורצועת עזה. יצוין כי לפי תחזית הלמ"ס (חלופה בינונית), בשנת 2050 יהיו במדינת ישראל כ-10.6 מיליון יהודים ואחרים (מהם כ-7.5 מיליון יהודים ואחרים ללא חרדים, וכ-3.1 מיליון חרדים), וכ-3.2 מיליון ערבים (כולל מזרח ירושלים). בהתייחס לתחזיות המנהל והלמ"ס לעיל, בשנת 2050 יהיו ב"ארץ ישראל הגיאוגרפית" ("בין הים לנהר") יותר פלסטינים מיהודים. ברם, אם מוציאים מהמשוואה את רצועת עזה, שממנה נסוגה ישראל באופן חד-צדדי, המאזן הדמוגרפי הרחב בשנת 2050 נוטה לטובת מספר היהודים (ראו גם DellaPergola, 2021).

חלק ב: משמעויות דמוגרפיות

פרק זה עוסק במשמעויות לאומיות שניתן להסיק מהנתונים הדמוגרפיים ומהתחזיות. כאמור, אוכלוסיית ישראל נחלקת לקבוצות אוכלוסייה שונות ולתת-קבוצות, שלחלקן יש ייצוג פוליטי עצמאי. הן שונות זו מזו בגודלן, בקצב גידולן, בהרכבן, בתרבותן, בדיקתן לדת ובמידת לאומיותן. "תעודת הזהות" הדמוגרפית של ישראל מורכבת במידה רבה מהחלוקה שהציע הנשיא ראובן ריבלין בנאום "ארבעת השבטים" (דתיים, חילונים, חרדים וערבים) בכנס הרצליה ב-7 יוני 2015.

האתגר הדמוגרפי הפנימי

יציבותן ודמותן של מדינות דמוקרטיות עלולות להתערער נוכח שינויים דמוגרפיים במגזרי האוכלוסייה שלהן (להלן: "האתגר הדמוגרפי הפנימי"). למשל מדינות מערב אירופה סובלות משילוב בין תוחלת חיים גבוהה וילודה נמוכה, מה שיוביל אותן להיות מדינות עתירות אזרחים ותיקים. למשל, חלקם של בני 65 ומעלה באוכלוסיית גרמניה צפוי לעלות מ-21.8 אחוזים בשנת 2020 ל-26.1 אחוזים בשנת 2030 (OECD, 2020). צמצום בחלקה של האוכלוסייה המקורית באמצעות הגירה של צעירים ממדינות לא-דמוקרטיות, בעלות תרבות שונה, עלול להביא לשינוי בצביון של מדינות אלה בעתיד. מצד שני, מדינות המתאפיינות בקצב ריבוי מהיר (בעיקר באפריקה) מתקשות לספק את צורכי האוכלוסייה הגדלה במהירות. קצב הגידול הטבעי הרב-שנתי של ישראל הוא לכאורה מצוין עבור מדינה צומחת (1.9 אחוזים במונחים רב-שנתיים), אך למעשה הוא מורכב מקצבי גידול שונים בתכלית של קבוצות אוכלוסייה

והדורשים תעסוקה, כמו גם חיילים משוחררים, שהמדינה עיכבה את הקריירה האזרחית שלהם.

על אף השאיפה המובנת לצמצום פערים סוציאל-אקונומיים, מבחינה לאומית אין הכרח שכל המגזרים ישתוו זה לזה מבחינה כלכלית ויתקדמו באותו הקצב, או שיהיו בעלי פריון עבודה אחיד התואם את הממוצע במדינות המפותחות. כך למשל, חלק ניכר מהגידול היחסי בפערים בעשור האחרון מיוחס לפריצה קדימה של קבוצת ענפי ההייטק, ולא לנסיגה לאחר במצבם הכלכלי המוחלט של בני מעמד הביניים והשכבות החלשות. פריצה זו לא רק שלא פגעה בהכנסת השכבות החלשות אלא אף היטיבה עימן, מאחר שתרמה למילוי קופת המדינה ואפשרה סיוע בהעברות חד-צדדיות גם בתקופת הקורונה. פריחת ההייטק לוותה בהרחבת אפשרויות התעסוקה במשק גם מחוץ לתחום ההייטק, כך ששיעור האבטלה בישראל טרם משבר הקורונה היה נמוך במונחים היסטוריים ועמד על 3.8 אחוזים מכוח העבודה.

ניתן לכבד תפיסות עולם של קבוצות אוכלוסייה כמו החברה החרדית, שבהן מיוחס ערך עליון לעולם הרוחני (לימוד תורה) על פני הישגים חומריים, ואף להקמת משפחות גדולות. עם זאת, בחברות אלה, אנשים הבוחרים מרצון במסלול הגזר צמצום חומרי אינם יכולים לצפות לשוויון בהכנסות לנפש או למימון ממשלתי דרך קבע, או להוות נטל כלכלי על העמלים במגזרים אחרים. על כל אחד מהמגזרים להשתתף בשוק העבודה, לפחות ברמה מסוימת. פריון עבודה גבוה עדיף גם מנקודת מבטם של המבקשים זמן ללימודי תורה. המגמות הדמוגרפיות המתוארות הגבירו גם את אי-השוויון בנטל השירות בצה"ל, והפתרון אינו נראה באופק. כיום כמחצית מבני ה-18 בישראל אינם מגויסים לצה"ל, הרוב בקבוצה זו מורכב מצעירים חרדים וצעירים ערבים (שאינם מחויבי גיוס), כך שהנטל נופל על הקבוצה היהודית הלא-חרדית ועל ה"אחרים". משך שירות החובה אומנם מתקצר (המתגייסים כיום משרתים 30 חודשים) הודות לגידול במחזורי הגיוס, אך במציאות הביטחונית הנראית לעין קיצורו מוגבל ברף מסוים, הנובע מכך ששירות חובה קצר מדי אינו מאפשר הכשרה והתמקצעות ברמה גבוהה, כמו גם ניסיון מבצעי. לאור המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות ובהינתן מגבלות התקציב ומגבלות הצורך של צה"ל לקלוט עוד צעירים בטווח הארוך, צפוי שאי-השוויון בנטל הביטחוני יגדל.

שירות לאומי הוא פתרון מסוים, אבל לטווח הארוך גם הוא לא יעיל למשק, כיוון שגם הוא דוחה את מועד תחילת הכשרתם של צעירים וכניסתם לשוק העבודה. לפיכך נראה שהפתרון ארוך הטווח הוא לקיים בישראל

השינוי בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה הישראלית עלול לפגוע במדדים מרכזיים של איתנותה הכלכלית של ישראל ולהקשות על יכולתה לשמור על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית מפותחת. תהליך ההתכווצות בחלקה של הקבוצה היהודית הלא-חרדית באוכלוסייה יתעצם אם תתרחש הגירה מואצת מקבוצה זו לחו"ל, בעיקר של אוכלוסייה חילונית, צעירה ומשכילה שתתקשה למצוא את מקומה בישראל, ובייחוד אם יתרחבו הפערים בין ישראל למדינות מפותחות בעולם, וככל שתפחת יכולתה של אוכלוסייה זו להשפיע על עתידה וצביונה של המדינה. מצב זה עלול לדרדר את ישראל ואינו רצוי לאף אחת מקבוצות האוכלוסייה במדינה.

השינוי בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה הישראלית עלול לפגוע במדדים מרכזיים של איתנותה הכלכלית של ישראל ולהקשות על יכולתה לשמור על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית מפותחת.

הפחתת הסיכון הזה, כלומר שינוי במגמה זו אפשרי, אם יחול שינוי בצביון של האוכלוסיות הייחודיות, או לפחות יושגו הבנות חברתיות חדשות בין קבוצות האוכלוסייה השונות במדינה, כך שישאל תהיה מקום שטוב לחיות בו בעבור כל חלקי האוכלוסייה. העיקרון החשוב הוא שהמדינה תפעל לשוויון הזדמנויות בעבור כל המגזרים, החל ממערכת החינוך היסודי, ובכל המגזרים יראו בלימודי ליבה ובעבודה ערכים בעלי חשיבות לאומית לחיים משותפים. במסגרת זו דרושה הבנה שהמגזר החרדי והערבי יקבלו על עצמם אחריות בתחומים מסוימים החשובים לעתיד המדינה, כגון בתחומי ההשכלה והתעסוקה. כלומר, שיפור המצב הכלכלי-חברתי חייב להיות יעד משותף לכל קבוצות האוכלוסייה, להבדיל מהמחלוקות בשדה הפוליטי-מדיני. ניתן להשיגו בין היתר על ידי השקעה ב"השכלה מכוונת הכנסה" ובגידול של ממש בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה ובפריון העבודה (תוצר לנפש) של גברים חרדים, נשים וגברים ערבים, ושל כלל האוכלוסייה בפריפריה החברתית. מאמץ זה מחייב את המדינה להציע תוכניות לימוד רלוונטיות, הכשרות מקצועיות ומקומות תעסוקה.

מבין אוכלוסיות אלו, הדעת נותנת שיש לתת עדיפות במתן הזדמנויות בתעסוקה דווקא לאזרחים שמעוניינים בעבודה ומתקשים להשיגה, במקום לאזרחים שאינם מעוניינים בה מסיבות חברתיות ודתיות. עם הראשונים נמנים למשל תושבים יהודים וערבים מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית, החפצים להתקדם כלכלית

אך הוא משפיע לרעה על תדמיתה של ישראל כשולטת על הפלסטינים, בעיני העולם ובעיני חלק ניכר מאזרחי ישראל עצמם, שאינם מעוניינים לשלוט על עם אחר. נכון לסוף 2020, מספר הפלסטינים בישראל, ביהודה ושומרון וברצועת עזה נאמד ב-6.5 מיליון נפש. נתון זה מתקבל על ידי חיבור מספר הפלסטינים בשטחי הגדה ועזה (לפי הלמ"ס הפלסטיני) עם מספר הפלסטינים הישראלים הנגזר מנתוני למ"ס הישראלי (נניח שהקבוצה המזדהה כפלסטינית מבחינת לאום מקרב ערביי ישראל זהה לגודל הקבוצה המוסלמית). זאת תוך הפחתת אומדן ערביי מזרח ירושלים, לפי הלמ"ס הישראלי, הכלולים גם אצל הלמ"ס הפלסטיני.

"היהודים והאחרים" מנו בשנת 2020 כאמור כ-7.4 מיליון נפש. כלומר במאזן הרחב יש יותר יהודים ואחרים מאשר פלסטינים. ברם, אם האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, ביו"ש וברצועת עזה תמשיך לגדול בקצב מהיר מזו היהודית, צפוי ביום מן הימים שינוי במאזן זה. ירידת משקלם של היהודים במאזן הרחב מוצגת לא אחת כבעלת משמעות הרת-אסון למדינה היהודית והדמוקרטית, כאילו יש משמעות קריטית למועד שבו יחול מהפך במאזן הדמוגרפי בין הים התיכון לנהר הירדן, למשל כאילו תידרש ישראל לספח את תושבי השטחים ולהפוך למדינה דו־לאומית. אף שחשוב כי ימצא פתרון מדיני, אין לחששות אלה בסיס.

מבט אל העבר חושף פנים שונות בהתייחסותה של ישראל למשתנה הדמוגרפי בשני המאזנים לעיל. ב-15 במאי 1948 הכריז דוד בן-גוריון על "הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, היא מדינת-ישראל". זאת למרות ניסיונות להניאו מכך, בין היתר מצד פרופ' רוברטו בקי, מייסד הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שטען כי 600 אלף יהודים אינם מסה קריטית להקמת מדינה (לנדסמן, 2018). מלחמת העצמאות, כידוע, שינתה באופן בלתי צפוי את המציאות הדמוגרפית לטובת ישראל, אבל האתגר הדמוגרפי המדיני לא נעלם והוא אף התעצם. האתגר הדמוגרפי המדיני היה אחד השיקולים שהשפיעו על ראש הממשלה יצחק רבין לחתום על הסכמי אוסלו (1993-1995). לרבין היו ציפיות שהסכמים אלה יובילו את ישראל לשלום, לביטחון ולשגשוג. בנאום בכנסת על אישור הסכם הביניים הישראלי-פלסטיני באוקטובר 1995 אמר רבין: "אנו שואפים להגיע, בראש ובראשונה, לכינונה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, שלפחות 80 אחוז מאזרחיה יהיו והם יהודים". רבין קיווה שפלסטינים יסתפקו בישות שהיא "פחות ממדינה" על שטחים שאינם כוללים את ירושלים רבתי ובקעת הירדן (מרכז יצחק רבין, 1995), אולם לפלסטינים בהנהגת אש"ף לא הייתה כל כוונה להתפשר בעניין המהות של הסדר הקבע.

צבא מקצועי (ללא חיילי חובה), כמו במדינות מפותחות רבות אחרות. פתרון זה קשה ליישום בטווח השנים הקרובות בשל אילוצי תקציב ובהיות צה"ל מבוסס על כוחות מילואים רבים, שמקורם בחיילי חובה שהשתחררו. פתרון של צבא מקצועי אינו פשוט גם מסיבות אחרות, וליישומו בבוא היום עשויות להיות משמעותיות חברתיות ופוליטיות מרחיקות לכת, שלא זה המקום לדון בהן. בינתיים, על חיילי החובה והמילואים לזכות מהמדינה לתמורות גדולות ככל הניתן בעבור שירותם, כפיצוי חלקי על אי-השוויון בנטל.

האתגר הדמוגרפי המדיני

כניסתו של ממשל ביידן לבית הלבן עשויה לעורר שוב את התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים, ועימו את סוגיית גבולות הקבע של ישראל שהשיקול הדמוגרפי הוא אבן יסוד בה, ואת טענת "זכות השיבה" הפלסטינית שישאל דוחה על הסף, בעיקר מסיבות דמוגרפיות. האתגר הדמוגרפי המדיני של ישראל הוא לשמר את זהותה כמדינה היהודית ודמוקרטית בעיקר מול הפלסטינים, שהדמוגרפיה שלהם שזורה בשלה. המשמעות היא שמירה על מאזן אזרחים חיובי של אוכלוסייה יהודית לעומת הפלסטינית בתוך גבולות המדינה ("המאזן הצר"). מאז סיום קליטת גל העלייה משטחי בית המועצות לשעבר חלה ירידה בחלקם של היהודים במאזן הצר, נוכח ריבוי טבעי מהיר יותר של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל עד כה (ראו לוח 2 לעיל). ירידה נוספת בחלקם של היהודים במאזן הצר תתרחש אם ישראל תספח אליה שטחים על אוכלוסייתם פלסטינית, למשל אם תספח שטחים באזורי C, בהם בקעת הירדן. בישראל אין אומדן רשמי של מספר הפלסטינים החיים באזורי אלה, וגם לנתון הפלסטיני יש להתייחס בחשדנות.

כאמור, אף שחלקה של האוכלוסייה היהודית בסך האוכלוסייה ירד, מגמה זו צפויה להיפסק בעוד כ-20 שנה, כפי שניתן ללמוד מתחזית למ"ס (לוח 4 לעיל). אז תחול עלייה בחלק היחסי של "היהודים והאחרים", בעוד חלקם של הערבים צפוי לרדת, וזאת הודות לגידול עצום בחלקה של האוכלוסייה החרדית בסך האוכלוסייה (מכ-11.8 אחוזים ב-2020 לשליש מאוכלוסיית ישראל בשנת 2065), ולירידה בפרייון של האוכלוסייה הערבית. תופעה זו מבטיחה כאמור את הרוב היהודי במאזן הצר, אבל מעוררת תהיות לגבי אופייה ודמותה של מדינת ישראל בעתיד.

"המאזן הרחב" הוא היחס בין מספר היהודים למספר הפלסטינים בשטח ארץ ישראל (המנדטורית). הוא אינו משפיע במישורין על היות ישראל יהודית ודמוקרטית,

העולם את אחריותה של ישראל כמי ששולטת בכוח צבאי על האוכלוסייה הפלסטינית בכל שטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה. זאת ועוד, קשה לומר שהצעדים הללו הפכו את מדינת ישראל ליותר יהודית או יותר דמוקרטית. בישראל הביאו תוצאות הצעדים הללו בין היתר לדחיקת השמאל היהודי לשוליים הפוליטיים ולהתחזקות הימין. בשני המקרים, אף שעקרון המדינה היהודית־דמוקרטית תומך בנסיגה ישראלית משטחים רוויים באוכלוסייה פלסטינית, ניתן להתרשם ששני המנהיגים פעלו בדוחק רב, שינו עמדות מקצה לקצה, אחזו בציפיות נאיביות ונראה שלא ניחנו בהבנה מספקת של אופיים המיוחד של השיקולים הדמוגרפיים ושל הדרך שבה יש לעצב פתרונות דמוגרפיים. למשל, ליצור תנאי חיים נאותים לצד השני.

כלקח ניתן לומר שהפתרון המדיני־ביטחוני חייב להיות תהליכי ומתכנס גם מבחינה דמוגרפית וגיאוגרפית. המפה הדמוגרפית תומכת באי־סיפוח שטחים רוויי אוכלוסייה פלסטינית בגדה, ובפתרון שיאפשר רציפות תפקודית של החברה והמשק הפלסטיניים. כלומר, ישראל אומנם יכולה להתבסס על עיקרון של חילופי שטחים, שיביאו למקסימום אוכלוסייה יהודית ומינימום אוכלוסייה פלסטינית בגבולות הקבע של מדינת ישראל, אבל בכפוף למצב שבו ישראל תוכל להגן על עצמה והפלסטינים יוכלו לחיות את חייהם ברציפות טריטוריאלית.

יש היגיון דמוגרפי בולט ברעיון של צמצום גבולות ירושלים המזרחית, שתושביה נמנים עם תושבי ישראל אך לא עם אזרחיה. אף שהיפרדות כזו מנוגדת לכאורה להגיון הרציפות התפקודית של תושבי העיר, חמור יותר הוא המצב הקיים שלפיו חלק גדול מתושבי העיר נמנה רשמית עם תושבי ישראל ולא עם אזרחיה, וישראל לא ממש שולטת בכל רחבי בירתה.

המפה הדמוגרפית מחייבת תשומת לב לאוכלוסייה לא־יהודית נוספת, זו של ה"אחרים", ששיעורם הגיע כבר לכ־5 אחוזים מאוכלוסיית ישראל, על בסיס עלייה. לכאורה אוכלוסייה זו פחות מאתגרת את המדינה היהודית, מאחר שאין לה קונפליקט מדיני עם הרוב היהודי כפי שיש לאזרחים ישראלים פלסטינים. עם זאת, גידול האוכלוסייה הזו מחייב התייחסות ייחודית לצרכיה ולמניעת קונפליקטים עתידיים בינה לבין המדינה.

סיכום

ישראל מגדירה עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית ורואה עצמה כמדינה ליברלית ומפותחת. את דמותה זו של ישראל מוביל הרוב היהודי הלא־חרדי, שהוא דומיננטי גם בהשתתפותו בכוח העבודה, בפריון העבודה,

כאשר מדברים על דמוגרפיה ומשא ומתן קיימת חשיבות רבה לשאלת הייצוג, כלומר איזו אוכלוסייה מיוצגת במשא ומתן ומי מייצג אותה. לשם הסדרת גבולותיה מול הפלסטינים היה על ישראל להגיע להסכם עם נציגים של תושבי השטחים, ובעניין זה היא אכן ניהלה עימם משא ומתן בווינגטון (אליקים רובינשטיין היה אז ראש המשלחת). אש"ף אומנם פעל אז מאחורי הקלעים, אולם ברי היה לעולם שנציגים אלו ייצגו באופן רשמי אוכלוסייה מסוימת, שעניינה העיקרי היה סיום "הכיבוש" משנת 1967. אולם מאחר שפריצת דרך בווינגטון בושה לבוא, בחר רבין לחתום על הסכמי אוסלו עם ערפאת ואף הכיר באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם פלסטיני בעולם כולו, בהם אזרחי ישראל הפלסטינים ומיליוני פליטים משנת 1948 וצאצאיהם. לעומתו, ערפאת ויורשו אבו מאזן לא הכירו בישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, והציבו את "הזכות" של כל פלסטיני וצאצאיו להחליט אם לממש את "השיבה" לתחומי הקו הירוק בראש טיעוני הפלסטינים. דרישה זו עומדת כמובן בניגוד לזהותה של ישראל, והייתה לאבן נגף עיקרית בתהליכי המשא ומתן על הסדר הקבע מאז שנות ה־90.

השיקול הדמוגרפי היה מרכזי גם בהחלטה על ההתנתקות החד־צדדית מרצועת עזה, שיזם ראש הממשלה אריאל שרון בעיצומה של האינתיפאדה השנייה, והיא בוצעה בתום האינתיפאדה בשנת 2005. התוכנית הייתה מבוססת על הנחה ש"בכל הסדר קבע עתידי, לא תהיה התיישבות ישראלית ברצועת עזה" (הכנסת, 2004), במשתמע בשל המיעוט היהודי הזעום בחבל ארץ זה.

בעקבות ביצוע הסכם הביניים וההתנתקות מהרצועה אומנם פחתה השליטה הישראלית הישירה על האוכלוסייה הפלסטינית, אך צעדים אלה התגלו כפתרונות לא־יציבים בעליל, הן משום שלא נתנו פתרונות למאויים הפלסטינים כגון הקמת מדינה, והן משום שלא נתנו פתרונות בני קיימא לחיי היום־יום של האוכלוסייה הפלסטינית. הסכם אוסלו לא הוביל להסכם קבע אלא לאינתיפאדה השנייה, וברצועה עלה חמאס לשלטון. עלייתו, הודות לנסיגה החד־צדדית, פיצלה את המערכת הפלסטינית מבחינה גיאוגרפית, פוליטית, צבאית ודמוגרפית. ישראל הייתה צריכה לסגת מרצועת עזה במסגרת הסכם עם הפלסטינים בליווי בינלאומי, לרבות חבילת סיוע לרצועה, ולמנוע את השתלטות חמאס על השטח. המחשבה שניתן להתנתק מאוכלוסייה כה גדולה התבררה כנאיבית. פתרון מדיני צריך לספק גם תנאי קיום נאותים לאוכלוסייה הפלסטינית לטווח ארוך. בשני המקרים המהלכים לא הביאו לשלום ולביטחון, כפי שהבטיחו שני המנהיגים, וגם לא הפחיתו בעיני

מקורות

אוניברסיטת בן-גוריון (2021). **מאגר מידע מקוון, מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב**. נדלה ב-8 במרס 2021. <https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/Pages/demographics.aspx>

אזולאי מ', ולוי א' (2018, 2 במרס). שוויון במספר היהודים והמוסלמים בין הירדן לים. <https://www.ynet.co.il/Ynet/articles/0,7340,L-5197827,00.html>

בחור ניר, ד' (2021, 3 בפברואר). "הקורונה יצרה בייבי בום? ממש לא. אנחנו בבייבי דפיקצט", **כלכליסט**. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3891235,00.html>

ביסטרוב, י', וסופר, א' (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010-2030 – בדרך למדינה דתית**. קתדרת חייקין לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה. דלה-פרגולה, ס' (2016). ישראל מהזווית הגלובלית ומזווית העם היהודי: הממד הדמוגרפי. בתוך: ש' חסון, ע' קוטוק, ד' דרוקמן וד' רוטר (עורכים). **ישראל 2048: חשיבה אסטרטגית לתכנון ופיתוח מרחבי** (עמ' 47-74). משרד האוצר, מינהל התכנון והאוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים.

דלה-פרגולה, ס' ורבהון, ע' (2003). **תכנית אב אסטרטגית לירושלים לשנת 2020. כרך 2. הממד הדמוגרפי: אוכלוסיית ירושלים 1995-2020**. עיריית ירושלים, החטיבה לתכנון אסטרטגי ומחקר. דניאלי, ע' (2017, 28 בנובמבר). "ב-2040 צפיפות האוכלוסין בישראל תהיה גבוהה מבהודו". **כלכליסט**. https://www.calcalist.co.il/real_estate/articles/0,7340,L-3726100,00.html

הכנסת (2004, 14 באפריל). **תכנית ההתנתקות של ראש הממשלה אריאל שרון**. <https://www.knesset.gov.il/process/docs/DisengageSharon.htm>

הכנסת (2018). **הערכות שהוצגו לוועדת החוץ והביטחון: אוכלוסיות היהודים והערבים בין הירדן לים ישתנו עד לשנת 2065**. חדשות הכנסת. <https://m.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press09.05.18jv.aspx>

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2020). **אוכלוסיית הבדואים בנגב**. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38/2_1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38_11_16417.pdf

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2018). **תעסוקת חרדים: תיאור יעדי הממשלה והתפתחות הנתונים בשנים האחרונות, מעודכן**. מוגש עבור ועדת הכספים. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/838c30e8-98fc-e811-80e1-00155d0a98a9/2_838c30e8-98fc-e811-80e1-00155d0a98a9_11_10854.pdf

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2020). **עובדים ערבים בכוח העבודה הכללי ובשירות המדינה – תעסוקה, שכר וסבסוד למגורים**. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/b388d58f-9d0c-eb11-811a-00155d0af32a/2_b388d58f-9d0c-eb11-811a-00155d0af32a_11_16353.pdf

לוי, א' (2018, 28 במרס). הלמ"ס הפלסטיני בנתונים עדכניים: 4.7 מיליון חיים בגדה ובעזה. <https://www.ynet.co.il/Ynet/articles/0,7340,L-5205206,00.html>

למ"ס (2018). **תחזית אוכלוסיית ישראל – תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065**, תחזית אוכלוסייה לפי קבוצת אוכלוסייה, מין וגיל – חלופה בינונית (אקסל). <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2019/%D7%AA%D7%97%D7%96%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.aspx>

בשירות בצבא ובתשלומי מס הכנסה שמהם ניזון תקציב הממשלה. ברם, משקלו של רוב זה באוכלוסייה צפוי לקטון בעשרות הבאים, נוכח המשך גידול מהיר יחסית של אוכלוסיית החרדים והערבים. כך יוצא שתוך כמה עשרות שנים, על פי תחזית למ"ס (תרחיש ביניים), עשויים שני ה"מיעוטים" – הערבים והחרדים – להוות רוב באוכלוסיית ישראל. מכאן נדרשות הסכמות חברתיות כבר כיום, שיבטיחו כי מדינת ישראל תמשיך לשמור על צביונה הנוכחי וכל קבוצת אוכלוסייה תתרום את חלקה. הדמוגרפיה היא תחום ידע עתיר חשיבות הנוגע בכל תחומי החיים, לרבות בתחומי הביטחון הלאומי, במובן הצר של מושג זה (חוץ וביטחון) ובמובנו הרחב (הכולל גם כלכלה, חינוך וחברה). אף על פי כן בולט מחסור בנתונים אמין ובדוקים לגבי אוכלוסיות ותת-אוכלוסיות שונות. היקף המידע שאוספת הלמ"ס גדל, מצטבר ומהווה בסיס טוב למחקר אקדמי ואופרטיבי. עם זאת, קשה למצוא חוקרים בתחום הדמוגרפיה במשרדי הממשלה האזרחיים ובמערכות הביטחון, וגם באקדמיה מספרם מועט. מומלץ לפיכך לעודד את המחקר הדמוגרפי ולהעמיק בו. חשוב שמשרדי הממשלה, קובעי המדיניות וחוקרים באקדמיה יציעו ללמ"ס לאסוף נתונים ולספק תחזיות, אשר להם הם זקוקים לצורך עבודתם, וזאת בייחוד לקראת מפקד האוכלוסייה הקרוב.

הערת העורכים: ד"ר שמואל אבן ז"ל, עמית מוערך ויקר שהלך מאיתנו בטרם עת, מותיר חלל מחקרי עצום בתחומי מומחיותו. המאמר שהוגש לפרסום בכתב העת היה בעיצומו של תהליך שיפוט עיוור על ידי שני שופטים חיצוניים, מומחים בתחום. לצערנו התהליך לא הושלם, ולא הספקנו להעביר לד"ר אבן את הערות השופטים לצורך התייחסות והגשת נוסח מעודכן בהתאם. כהוקרה וכהערכה לחבר, חוקר ואיש יקר, בחרנו לפרסם את המאמר בגרסתו האחרונה לאחר עריכה לשונית וכמה תוספות קלות שהומלצו על ידי אחד השופטים. אנו מבקשים לראות בפרסום המאמר בתצורתו זו משום הנצחה ופרידה ראויה מחוקר מוכשר וחרוץ, שתרם מכישורו גם לכתב העת הזה במהלך השנים הארוכות שבהן הוא מתפרסם.

ד"ר שמואל אבן ז"ל היה חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי, דוקטור למדעים מטעם הטכניון ואוניברסיטת חיפה בהשכלתו. לצד עבודתו במכון, עסק ד"ר אבן במחקר וייעוץ במגזר העסקי במסגרת חברת מולטי קונספט (יועצים) בע"מ שבבעלותו, וכיהן כדירקטור מקצועי בחברות. ד"ר אבן כתב במכון מחקרים בתחומים הבאים: כלכלת ישראל, קניין רוחני, משק הגז והנפט, אסטרטגיה בתחומי החוץ והביטחון, הוצאות הביטחון, סייבר, מודיעין, התהליך המדיני עם הפלסטינים ועוד. בשנת 2021 הלך ד"ר אבן לעולמו.

למ"ס (2020). תמותה בישראל בתקופת הקורונה עד סוף אוקטובר 2020 – הודעה לתקשורת, 3 בדצמבר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/390/05_20_390b.pdf
למ"ס (2020). האוכלוסייה הנוצרית בישראל – נתונים לרגל חג המולד 2020 – הודעה לתקשורת, 23 בדצמבר.

<https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2020/%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90-%D7%9C-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%9E%D7%95%D7%9C%D7%93-2020.aspx>

למ"ס (2020). אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021 – הודעה לתקשורת, 31 בדצמבר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/438/11_20_438b.pdf
למ"ס (2021). מאגר הנתונים המרכזי, נושא אוכלוסייה.

<https://www.cbs.gov.il/he/Statistics/Pages/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C%D7%9C%D7%99%D7%9D/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C%D7%9C-%D7%A1%D7%93%D7%A8%D7%95%D7%AA.aspx>
(2021). לוחות ותרשימים – פטירות של תושבי ישראל, לפי חודש פטירה, 2000-2021 – כל הגילים, לוח אקסל, נדלה ב-23 בפברואר 2021.

<https://www.cbs.gov.il/he/subjects/Pages/%D7%AA%D7%9E%D7%95%D7%AA%D7%94-%D7%95%D7%AA%D7%95%D7%97%D7%9C%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D.aspx>

למ"ס (2021). הכנה למפקד האוכלוסין והדיר 2021 – חזרה כללית.

<https://www.cbs.gov.il/he/Surveys/Pages/%D7%9E%D7%A4%D7%A7%D7%93-%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%9F.aspx>

למ"ס (2021). לקט נתונים לרגל יום ירושלים (נתוני 2018-2020).

הודעה לתקשורת, 6 במאי. <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/Pages/2021/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99-%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99-2020-2018.aspx>

לנדסמן, ק' (2018, 17 באוגוסט). הפן הדמוגרפי לפי יורם אטינגר.

מוסף "הארץ". פורסם באתר The Ettinger Report. <https://theettingerreport.com/%D7%94%D7%A4%D7%9F-%D7%94%D7%93%D7%9E%D7%95%D7%92%D7%A8%D7%A4%D7%99-%D7%9C%D7%A4%D7%99-%D7%99%D7%95%D7%A8%D7%9D-%D7%90%D7%98%D7%99%D7%A0%D7%9-2%D7%A8/?lang=he>

מרכז יצחק רבין (1995, 5 באוקטובר). הודעת ראש הממשלה על אישור הסכם הביניים הישראלי-פלסטיני.

<http://www.rabincenter.org.il/Items/03154/%D7%A0%D7%90%D7%95%D7%9D%2018%20.pdf>

משרד הביטחון, אגף ביטחוני-חברתי. צ'רקסים. נדלה ב-7 במארס 2021. <https://noar.mod.gov.il/DruzeAndCircassians/Pages/Circassians.aspx>

נגיף

למ"ס (2018). תחזיות אוכלוסיית ישראל – תחזיות אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065. לוח סיכום: אוכלוסייה בשנת הבסיס 2015 ותחזיות לשנים נבחרות, לפי קבוצת אוכלוסייה וחלופה. https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/forecast65/2065/sum_tab2015_65.pdf

למ"ס (2018). מסמך תחזית אוכלוסיית ישראל 2015-2065, עמ' 26.

https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/forecast65/2065/forecast_2016_15.pdf

למ"ס (2018). אוכלוסיית ישראל לפי דת והגדרה עצמית של מידת

דתיות – הודעה לתקשורת, 27 ביוני. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2018/195/32_18_195b.pdf

למ"ס (2019). פני החברה בישראל, דוח מס' 11, אב תשע"ט, אוגוסט 2019 – פערים בין מרכז לפרפריה.

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2019/%D7%93%D7%95%D7%97-11-%D7%A4%D7%A0%D7%99-%D7%94%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-2019.aspx>

למ"ס (2020). האוכלוסייה הדרוזית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הנביא שועיב, הודעה לתקשורת, 23 באפריל.

<https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2020/%D7%94%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%94-%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%96%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90-%D7%9C-%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A8%D7%92%D7%9C-%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A0%D7%91%D7%99%D7%90-%D7%A9%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%99%D7%91.aspx>

למ"ס (2020). לקט נתונים לרגל יום ירושלים (נתוני 2017-2019)

– הודעה לתקשורת, 19 במאי. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/140/11_20_140b.pdf

למ"ס (2020). האוכלוסייה המוסלמית בישראל – נתונים לרגל חג

הקורבן – הודעה לתקשורת, 28 ביולי. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/230/11_20_230b.pdf

למ"ס (2020). פירון של נשים יהודיות ואחרות בישראל, לפי

מידת דתיות – 1979-2019. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2020/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D7%9C-%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%90%D7%97%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%9C%D7%A4%D7%99-%D7%9E%D7%99%D7%93%D7%A-%D7%93%D7%AA%D7%99%D7%95%D7%AA-1979%E2%80%932019.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2021/%D7%94%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%98%D7%98%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%A-6%D7%9E%D7%91%D7%A8-2020.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2021/%D7%94%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%98%D7%98%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%A-6%D7%9E%D7%91%D7%A8-2020.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2021/%D7%94%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%98%D7%98%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%A-6%D7%9E%D7%91%D7%A8-2020.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2021/%D7%94%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%98%D7%98%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%93%D7%A-6%D7%9E%D7%91%D7%A8-2020.aspx>

למ"ס (2020). הירחון הסטטיסטי לישראל – דצמבר 2020.

%D7%A0%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%9B%D7%9C-%D7%94%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A4%D7%A0%D7%99-%D7%AA%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%98%D7%A8%D7%90%D7%9E

DellaPergola, S. (2021). A minimal demographic history of Israel. In R. Y. Hazan, A. Dowty, M. Hofnung, & G. Rahat (eds.) *The Oxford handbook of Israeli politics and society* (pp. 35-57). Oxford University Press. DOI:10.1093/oxfordhb/9780190675585.013.3

OECD (2021). *Population projections*. Retrieved March 7, 2021. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POPPROJ>

PCBS – Palestinian Central Bureau of Statistics (2021). Retrieved March 7, 2021. http://www.pcbs.gov.ps/site/lang__en/881/default.aspx#Population

הקורונה, תמונת מצב כללית. נדלה ב־2 באפריל 2021. <https://datadashboard.health.gov.il/COVID-19/general>

קורח, מ' וחושן, מ' (2020). **על נתוניך ירושלים – מצב קיים ומגמות שינוי 2020**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. <https://jerusalem.institute.org.il/wp-content/uploads/2020/05/PUB-2020-%D7%A2%D7%9C-%D7%A0%D7%A%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9A-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%93%D7%99%D7%92%D7%99%D7%98%D7%9C.pdf>

קסיר (קלינר), נ' (2020). **עולם אחר: מבט מקרוב על הצפיפות בחברה החרדית**. צפוף, הפורום לאוכלוסייה, חברה וסביבה. המכון החרדי למחקרי מדיניות. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2020/05/d7a0d799d7a6d794-d7a7d79cd799d7a0d7a8-d7a7d7a1d799d7a8-d7a6d7a4d795d7a3-6-5-2020.pdf>

שרגאי, נ' (2019). **ההתנחלויות: כל הנתונים לפני תכנית טראמפ**. המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה. <https://jcpa.org.il/article/%D7%94%D7%94%D7%AA>